

УДК 94(=411.16):334.716(477.43.44)«18/19»

**УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
В РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.****THE PARTICIPATION OF THE JEWS OF THE
PODILLYA PROVINCE IN THE DEVELOPMENT
OF INDUSTRY IN THE SECOND HALF OF THE
XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY****Орловський Л. О.,**аспірант кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець–Подільський Національний
університет ім. Івана Огієнка
(Кам'янець–Подільський, Україна),
e-mail: lubimorlovskij@gmail.com**Orlovskiy L. O.,**postgraduate student of the Department
of World History, Kamianets–Podilskiy National
Ivan Ohienko University (Kamianets–Podilskiy,
Ukraine), e-mail: lubimorlovskij@gmail.com

На основі статистичних і архівних матеріалів висвітлюється процес розвитку промисловості Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та участі в ній єврейського населення краю. З'ясовано що в досліджуваній період єврейське населення Поділля все більше інтегрується у сферу промислового виробництва і стає його невід'ємною та суттєвою продуктивною силою. Досліджено, що євреї Поділля брали активну участь у розвитку фабрично–заводської промисловості краю. Найбільше євреї були зайняті у цукровій, винокурній, борошномельній, тютюновій та інших галузях промисловості. В цьому плані євреї виступали в якості найманих робітників, так і власників та орендарів підприємств, адміністраторів, управліців, організаторів й продавців виробленої продукції. Доведено, що активна виробнича діяльність євреїв створювала можливість продуктивного розвитку промисловості Поділля в цілому, забезпечувала появу нових галузей у фабрично–заводському виробництві, яке міцно прив'язувалося до існуючої системи капіталістичних відносин.

Ключові слова: Поділля, Подільська губернія, євреї, підприємство, промисловість, фабрика, завод, винокурня.

In the article on the basis of statistical and archival materials, the process of development of Podillya industry in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries is covered and participation in it of the Jewish population of the region.

It was found out that in the period under investigation the Jewish population of Podillya is increasingly integrated into the sphere of industrial production and becomes an integral and significant productive force. It was investigated that the Jews of Podillia took an active part in the development of the factory industry of the region. Most Jews were employed in sugar, distillery, flour mill, tobacco and other industries. In this regard, the Jews acted as hired workers, as well as owners and tenants of enterprises, administrators, managers, organizers and sellers of manufactured products. It has been proved that the active production of Jews created an opportunity for the productive development of Podillya industry as a whole, and provided for the emergence of new branches in the factory production, which was firmly tied to the existing system of capitalist relations.

Keywords: Podillya, Podillya province, Jews, enterprise, industry, factory, distillery.

Постановка проблеми. Одним із великих регіонів України, де зосередилися етнічні меншини, виступає історичне Поділля. Так склалося, що ще з доби середньовіччя і до наших днів на цій українській землі найбільший вклад у справу соціально–економічного розвитку краю з–поміж національних меншин вносила і вносить єврейська спільнота, яка, зокрема, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за своєю чисельністю була найбільшою і сформувала компактні місця свого проживання серед корінного українського населення. Євреї, порівняно з іншими

національностями оперативніше переходили на ринкові відносини в господарюванні, в накопиченні обігових капіталів, виживали в умовах економічної конкуренції та утисків. Досліджено, що євреї Подільської губернії брали активну участь у розвитку промисловості як підприємці і робітники. Основні здобутки євреїв припадають на харчову галузь. Вони були першими у виробництві борошна, цукру, спирту і тютюну.

Актуальність статті полягає в тому, що в історіографії проблеми власне участь і роль єврейського населення в розвитку фабрично–заводської промисловості на прикладі Подільської губернії майже не знайшла належного висвітлення. Дане дослідження є складовою частиною науково–дослідної програми, яку розробляють кафедри історії України та всесвітньої історії Кам'янець–Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при цьому ж закладі, відповідає державній науковій програмі кафедри історії цього ж університету «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (№ державної реєстрації 0116U008422).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях О. Нестеренка, І. Гуржія, В. Голубоцького, О. Лугової, А. Гуменюка висвітлюються кардинальні питання промислового розвитку та утвердження капіталістичних відносин в економічному житті міст України, зокрема Поділля. Серед загальних досліджень цього періоду, які стосуються проблеми єврейського питання в регіонах Російської імперії, помітне місце займають праці закордонних учених, зокрема А. Каппелера, Дж. Хоскінга і Дж. Клієра, Б. Натанса, Ф. Канделя, Й. Френкеля, В. Енгеля, П.–Р. Магочія. Важливим надбанням у дослідженні етносоціальних процесів на Поділлі стала монографія В. Малого [8]. Один з розділів монографії присвячений єврейському питанню, в якому, зокрема розглядається участь євреїв регіону у промисловому виробництві. В монографії А. Михайлика і Л. Баженова комплексно досліджено розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі на території Правобережної України, зокрема Поділля в ринкових умовах 1861–1914 рр. [9]. У монографії В. Кононенка висвітлюється життя єврейської національної меншини Поділля протягом 40–х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. [7]. Проблеми життя євреїв на волино–подільському порубіжжі у ХІХ–ХХ ст. розглядаються в монографіях О. Іващенко і Ю. Поліщука [5], А. Морозової [10]. Значним внеском в розробку питання ремісничого і фабрично–заводського виробництва в містах і містечках Подільської губернії є спільна праця А. Задорожнока та О. Реєнта [4]. Зокрема, в роботі з'ясовані основні фактори, які впливали на розвиток промисловості протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Проте на сьогодні залишається актуальним і потребує подальшого дослідження роль єврейського населення в розвитку фабрично–заводської промисловості України в цілому у досліджуваній період.

Метою дослідження є узагальнюючий аналіз участі євреїв Подільського регіону в розбудові великих і дрібних промислових підприємств як робітничої сили, шляхом залучення їх до управління, до орендування ними, до збуту їх продукції.

Джерельною базою статті слугували використані документи і матеріали відповідних фондів ЦДІАУК, особливо фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора 1827–1914», Державного архіву Вінницької області (фонд 286 «Гайсинська міська управа»), а також статистичні збірники стосовно теми, опубліковані в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У 60–80-х рр. XIX ст. завершився промисловий переворот в Україні, суть якого полягав у переході від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, від ручної праці – до застосування парових двигунів та машин [6, с. 196]. Поштовхом для активізації єврейської промислової діяльності стало положення від 8 грудня 1867 р., затвержене Олександром II, яке дозволяло євреям бути орендаторами, управителями млинів, цукрових, скляних, винокурних та інших заводів і фабрик, керівництво якими вимагало технічних знань і власного оборотного капіталу [21, с. 476]. У 1882 р. Було підтверджено право євреїв бути орендними управителями промислових підприємств [18, с. 127].

Хоча Подільська губернія в другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувалася головним чином як аграрна територія, проте в цей час тут прискореними темпами відбувається значний ріст промисловості, особливо в харчовій галузі і залізничного будівництва. Так, згідно статистики, на кожну версту залізничної колії, збудованої на Поділлі, припадало 33 кв. версти площі, в той час, як на версту залізниць всієї Європейської частини імперії – 92 кв. версти [1, с. 30].

Швидкий розвиток ринкових відносин призводив до зростання фабрично-заводського виробництва. Якщо у 1866 р. на Поділлі працювало 776 підприємств, де було зайнято 14437 робітників, які виробляли продукцію на суму 5334400 руб. [25, с. 24], то у 1885 р. – відповідно 3604, 26333 і 31487494 [11, с. 21]. Тобто за 19 років кількість підприємств у губернії збільшилась у 4,5 рази, робітників в них – в 1,8, а обсяги виробленої продукції – майже в 6 разів.

У 1879 р. у Подільській губернії загальна сума виробництва всіх заводів, які були у власності різних товариств, членами яких були євреї, складала – 6671953 руб. 26 коп., разом – 10896571 крб. 69 коп. [29, арк. 327]. Частка євреїв у спільних підприємствах становила – 21,7%, а по сумі виробництва – майже 20% [29, арк. 327].

У 1887 р. в Подільській губернії нараховувалось 3737 промислових підприємств на яких працювало 25055 осіб із загальною сумою виробництва 24658790 руб. З них у власності або в оренді євреїв перебувало 759, або 20% усіх промислових

закладів, на яких працювало 1518 (32,60%) єврейських робітників [19, с. 616].

Завдяки досить сприятливим кліматичним умовам і вигідному географічному розташуванню Подільська губернія залишалась аграрним краєм. Наявність великих і високоврожайних плантацій цукрового буряка, інтенсивне хліборобство й досить значний розвиток тваринництва та садівництва зумовили формування основного напрямку промисловості губернії – переробка сільськогосподарської продукції. На її долю припадало 98% вартості виробництва фабричної промисловості Поділля [1, с. 57]. Провідну роль у промисловості краю за обсягами виробництва відігравали цукроваріння, млинарство і винокуріння. Особливо швидкими темпами розвивалася цукрова промисловість регіону. Цукроварні приносили значні прибутки, і Поділля по виробництву солодкої продукції займало друге місце в Україні після Київської губернії, даючи 20% російського цукру [2, с. 47].

Євреї брали у цій галузі безпосередню активну участь. До 1870-х років у Подільській губернії євреї залучалися до цукрової промисловості в основному у формі фінансування й оренди. Зокрема, Рибницький цукровий завод, який знаходився в оренді у єврея І. Г. Гепнера, давав щороку продукції на суму 15000 тис. руб. [16, с. 274]. На багатьох цукрових заводах губернії євреї працювали директорами і управителями. У 1872 р. в с. Ковалівка Брацлавського повіту місцевим товариством був заснований цукровий завод, в керівництві якого працювали євреї М. Фройдін, В. Гальперін і І. Грубер. Річне виробництво заводу становило 1085 тис. руб. У м-ку Вороновиця того ж повіту управляючим цукроварні був єврей С. Альтберг. Завод щорічно давав продукції на суму 780 тис. руб. [16, с. 275]. В Летичівському повіті Буцнівським цукровим заводом керував С. Тігенбруп. Підприємство щорічно давало продукції на суму 650 тис. руб. [16, с. 282]. У 1876 р. почав роботу Лознянсько-Літинський цукровий завод, управителем якого став єврей Я. Горенштейн [16, с. 284].

У 1887 р. у Подільській губернії із 46 цукрових заводів регіону 31 належало товариствам, 15 – приватним особам, в тому числі – 2 євреям [12, с. 327]. У наступні роки продовжується розвиток цукрової промисловості Поділля, стають до ладу нові підприємства, власниками яких були євреї. Так, у 1891 році почав працювати цукровий завод, власником якого був єврей І. Левінзон. За рік промислове підприємство давало продукції на суму 335 тис. руб. [16, с. 290–291]. У 1900 р. в м. Барі Могилівського повіту стала до ладу цукроварня, на посаду директора якої запросили міщанина М. Маранца. Процес виробництва відповідав високим тодішнім технічним вимогам, що дало змогу довести зростання обсягів виробництва до 1430 тис. руб. [16, с. 284]. Упродовж 1891–1911 рр. кількість цукрових заводів у губернії збільшилась на 6 (з 44 до 52), чисельність робітників зросла з 13921 до 24069 осіб, кількість виробленої продукції збільшилась з 20278965 руб. до 85860352 руб. [15, с. 48]. Поділля було потужним експортером

цукрової продукції. Протягом 1909–1911 рр. до Одеси було вивезено – 47,4% подільського цукру, до Росії – 18%, до Німеччини – близько 10% [2, с. 37].

Загальна сума основного капіталу подільських цукроварень на 1912 р. становила близько 40 млн. руб. Поділля своєю цукровою продукцією продовжувало посідати друге місце (після Київщини) серед всіх губерній Російської імперії, виробляючи понад 20% всього російського цукру і в цьому насамперед велика заслуга єврейських підприємців, орендаторів та робітників [2, с. 47].

Серед інших галузей промисловості які успішно розвивалися в досліджуваний період слід згадати винокуріння, пиво–медоваріння, тютюнову і лісопильну промисловість. Активне зростання цукрової промисловості беззаперечно забезпечувало розвиток іншої важливої галуззі сільськогосподарської індустрії Поділля, в якій євреї брали досить активну участь, а саме винокуріння. Вже у 1872 р. єврейська оренда поширилась на 136 гуралень губернії (82,4% від загальної кількості), у 1874 р. – 140 (92,4%), 1877 р. – 100 (83,3%) [8, с. 138].

У 80–х рр. XIX ст. євреї почали втрачати свої позиції в цій галузі, що було пов'язано з єврейськими погромами і тимчасовими правилами 1882 р., які позбавляли євреїв можливості проживати у сільській місцевості і тримати оренду поза містами і містечками краю. Якщо у 1879 р. у Подільській губернії із 119 діючих гуралень у власності євреїв перебувало – 103 підприємства, або 86,6% [28, арк. 327], то вже у наступні роки із запровадженням згаданого закону кількість винокурних заводів, що належали євреям, почала зменшуватись. Згідно статистики у Подільській губернії у 1883 р. із 123 винокурних підприємств офіційно лише 67, або 54,47% належали власникам євреям [22, с. 29]. Хоча насправді в їх руках знаходилося значно більше гуралень, але встановити їх точну кількість немає можливості (часто підприємства реєструвалися на підставних осіб – не євреїв). Згідно перепису, у 1897 р. винокурінням і пиво–медоварінням у губернії займалися 1385 євреїв [17, с. 176–177]. Здебільшого єврейські винокурні знаходились у містечках губернії. Так, у м. Гайсині Гайсинського повіту власники винокурного заводу були євреї брати Гершко і Арон Альтери [16, с. 280], в м–ку Ладижин того ж повіту єврею А. Алтману належав винокурний завод з річним виробництвом 30 тис. руб. [16, с. 280]. У м. Барі Могилівського повіту євреї І. Нікельшпург тримав винокурний завод, який щорічно виробляв продукції на суму 145 тис. руб. [16, с. 285]. У м. Вінниці Вінницького повіту винокурний завод графа Д. Гейдена перебував в оренді євреїв Я. Львовича і Л. Каміхмана. Річна сума виробництва заводу складала 130 тис. руб. [16, с. 278].

З введенням царським урядом у 1896 р. у дію державної горілчаної монополії, позиції євреїв–підприємців у винокурній галузі значно послабились. Так, якщо у 1890 р. у Подільській губернії із 94 гуралень у власності євреїв перебувало 30 підприємств, або 31,91%, то вже у 1897 р. із 79 гуралень євреям належало лише 9 підприємств (11,39%), [13, с. 30]. Тільки після революції 1905–

1907 років спостерігається незначне зростання галузі. У 1908 р. у Подільській губернії із 89 винокурних підприємств євреям належало 8, або 8,98% [14, с. 47]; у 1911 р. на 99 подільських гуральнях, з яких 9 належало євреям, було викурено спирту на загальну суму 263214115 руб. [15, с. 49]. Із загальної кількості здобутого в подільських гуральнях спирту місцеве (подільське) споживання забирало 36,3%, а решту 63,7% горілчаної продукції вивозилося поза межі регіону; за кордон експортувалося з цієї кількості – 37%, а внутрішньо російський вивіз становив 26,7% [2, с. 53].

В досліджуваний період у Подільській губернії досить швидко розвивалося пивоварне виробництво, в якому євреї підприємці займали лідируючі позиції. На початку XX ст. майже всі заводи губернії з виробництва пива належали євреям, або ж ними орендувалися. Зокрема, у м. Тульчин Брацлавського повіту пивний завод знаходився в оренді євреїв Л. Розенфельда і І. Розенталя [16, с. 275]. У м. Гайсин власником пивного заводу був євреї М. Шпільберг [16, с. 280]. У м. Летичеві функціонував пивний завод Ш. Асніса з річним випуском продукції на суму 13 тис. руб. [16, с. 281]. У м–ку Меджибіж власником пивного заводу був євреї Г. Штеренгас [16, с. 282]. У м. Могилеві–Подільському місцевий пивзавод знаходився в оренді у єврея Л. Нікельшпурга і щороку давав продукції на суму 45 тис. руб. [16, с. 285–286]. У 1911 р. на 56 подільських броварнях (з медоварнями), з яких 36 належало євреям виробляли 1842300 відер пива на суму 1720 тис. руб. [15, с. 53].

Важливе місце у фабрично–заводському виробництві Подільської губернії займала борошномельна промисловість, в якій єврейські підприємці були її активними учасниками. Найбільше млинів знаходилось в руках місцевих євреїв. Нестача капіталів змушувала поміщиків здавати млини в оренду євреям. Згідно статистики, у 1865–1866 рр. у Подільській губернії із 2693 діючих млинів 1343, або 49,87%, перебували в оренді у єврейських власників [26, с. 6]. Через 22 роки оренда євреями зазначених підприємств скоротилася до 585, або 41,8% [12, с. 48].

На початку XX ст., за нашими підрахунками, у Подільській губернії в руках єврейських підприємців перебувало: 20 парових млинів, 47 вальцових, 8 розтрусних, 1 ризовий і 3 крупорушки. Зокрема, млин з двигуном на солярці (оціночна вартість на 1912 р. – 9031 руб.) перебував у власності євреїв С. Докторовича і Н. Мільма в с. Войтівка Гайсинського повіту, млин вальцевий в м. Тульчин Брацлавського повіту (оціночна вартість 7187 руб.) орендувався до 1916 р. купцями Х. Гурієвим і М. Керкієвим з річною платнею 5830 руб. Розтрусний млин (7187 руб.) у м. Брацлав був в оренді А. Райгородського до 1920 р. У м. Китайгород розтрусний млин з нафтовим двигуном (3761 руб.) належав Д. Мельниковичу [29, арк. 262]. У м. Летичеві місцевий млин орендував євреї Г. Френкель [27, с. 118]. 30 жовтня 1910 р. подільський губернатор видав дозвіл єврею м. Гайсина Л. Холодському на встановлення у місті млина з 10–ти сильним двигуном [3, арк. 161].

Подільські євреї були представлені і тютюновому виробництві губернії. Згідно перепису у 1897 р. на Поділлі виготовленням тютюнових виробів займався 921 єврей [17, с. 176–177]. Зокрема, житель повітового центру м. Кам'янець–Подільського Х. Штирін володів місцевою тютюновою фабрикою, на якій працювало 42 кваліфікованих єврейських робітників, починаючи з 12–річного віку [16, с. 268]. В м. Немирів Брацлавського повіту єврею І. Ландау належала тютюнова фабрика з річним виробництвом – 4 тис. руб. [16, с. 275]. У повітовому місті Гайсині євреям Х. Зальцману і М. Брейману належали дві тютюнові фабрики [16, с. 281]. Євреї Поділля також були зайняті у виробництві мила. Так, у м. Кам'янець–Подільському місцевий миловарний завод належав С. Айзенфельду [20, с. 3]. У м. Зінківці Кам'янець–Подільського повіту в руках єврея М. Мінціуса перебував миловарний завод з річною сумою виробництва – 2000 руб. [16, с. 266]. Інший миловарний завод в селищі Боришківцях–Мукша цього ж повіту також належав підприємцю Л. Цібельману, сума виробництва якого складала 2500 руб. [16, с. 266].

Євреї губернії були представлені і в шкіряному виробництві. Так, у 1911 р. в м. Миньківці Ушицького повіту євреєм М. Гольдштейном було збудовано два шкіряні заводи, кожний з яких щорічно випускав продукції на суму 1000 крб. [16, с. 292]. Не обминуло єврейське підприємництво і лісову промисловість. Згідно перепису 1897 р., у цій галузі було зайнято 396 євреїв губернії [17, с. 176–177].

У 60–90-х рр. XIX ст. із розвитком будівництва в губернії помітно збільшилась потреба у будівельних матеріалах. З 7 діючих цегельних заводів в околицях губернського центру Кам'янець–Подільського 3 підприємства належали єврейським власникам – міщанину І. Мошковичу і купцю А. Фінкелю. У м. Проскуріві власником заводу з виробництва цегли і черепиці був купець єврей Ш. Гальперин. На підприємстві з річною сумою виробництва у 51110 руб. працювало 202 робітника, з них 12 були євреями [24, с. 298]. У м. Вінниці купцем 2-ї гільдії І. Маряновському і А. Файгенбауму належало два заводи по виробництву цегли і черепиці [24, с. 298].

Продовжувала розвиватись металообробна промисловість краю. Наприкінці XIX ст. у цій сфері було зайнято 6668 подільських євреїв [17, с. 190–191]. Хоча машинобудування і металообробка на Поділлі не були провідними галузями. Здебільшого це були невеликі підприємства і навіть майстерні, які розміщувалися у містах краю. Зокрема у м. Проскуріві купцю 2-ї гільдії Б. Ашкіназі належав чавуно–ливарний завод, який займався виробництвом чавуну, міді, бронзи. На підприємстві також виробляли насоси, різні сільськогосподарські машини, а також займалися їх ремонтом. Річний прибуток підприємства складав 15250 руб. [24, с. 243]. Подібне підприємство працювало і в Могилів–Подільську і перебувало в оренді братів Борнштейн. Річне виробництво заводу складало 31370 руб. [24, с. 243].

За нашими підрахунками, в кінці XIX ст. загалом у подільській промисловості працювало 97385 євреїв, або 26,36% усього населення. Так, у містах краю у цій сфері працювало 28415 євреїв, або 27,80% усього міського населення [21, с. 190–191]. Відповідно, у містечках і сільській місцевості у промисловій галузі було зайнято 68970 євреїв, або 18,67% [17, с. 190–191].

За даними В. Воловика, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Правобережній Україні євреям належало 38,2% усіх заводів і фабрик [1, с. 57]. У 1911 р. у Подільській губернії загальна кількість усіх діючих фабрик і заводів зросла до 5492, а кількість робітників склала 40618 осіб, обсяг виробництва становив 105445134 руб. [15, с. 46].

За нашими підрахунками, на початку XX ст. на Поділлі єврейським власникам на правах власності або оренди належало 15 винокурних, 13 пивоварних, 23 медоварних, 4 цегельних, 7 миловарних, 3 цукрових, 5 шкіряних, 6 чавуноливарних, 3 механічних, 1 черепичний, 4 деревообробних, 3 вапняних, 13 тютюнових, 3 макаронних, 1 паперова, 1 мебельна, 3 масляні, 1 дзвінична, 1 сірникові, 8 суконних, 3 ватних, 2 нафтово–газові, 2 водяні, 1 насіннова, 4 махорочні фабрик [16; 24]. Це були в основному невеликі підприємства, переважно майстерні, що пояснювалося відсутністю у власників (орендарів) великих оборотних капіталів, хоча формальна статистика відносила їх до фабрично–заводських підприємств.

Висновки. Отже, активна промислова діяльність євреїв створювала можливість продуктивного розвитку промисловості Поділля в цілому, забезпечувала появу нових галузей у фабрично–заводському виробництві, яке міцно прив'язувалося до існуючої системи ринкових відносин. Попри всі заборони й обмеження з боку самодержавної влади, заможна верхівка євреїв домоглася особисто і через підставних осіб взятися за створення дрібних і великих фабрично–промислових підприємств і майстерень, отримати існуючі в своє управління або оренду, а низи єврейської громади – поповнювали лави робітників.

Список використаних джерел

1. Воловик, ВП., 2001. 'Соціально–економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст.', *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* / за заг. ред. П. С. Григорчука, Вінниця: Видав. відділ ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Вип. III, с. 56–70.
2. Городецький, СІ., 1929. 'Сільське господарство Поділля перед світовою війною', Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 85 с.
3. 'Державний архів Вінницької області', Ф. 286, Оп. 1, Спр. 83.
4. Задорожнюк, АБ., Ресніт, ОП., 2008. 'Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.': монографія, Київ: *Ін-т історії України НАН України*, 270 с.
5. Івашенко, О, Поліщук, Ю., 1998. 'Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.):' монографія, Житомир: «Волинь», 191 с.
6. Комарницький, ОБ., 2007. 'Історія України: матеріали для підготовки до тестування': Навчальний посібник, Кам'янець–Подільський: *ПП Буйницький О. А.*, 456 с.
7. Кононенко, ВВ., 2017. 'Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.):' монографія, Вінниця: *Нілан–ЛТД*, 370 с.

8. Малий, ВВ., 2008. 'Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861–1914 рр.': навч. посіб., Кам'янець–Подільський: *Аксиома*, 280 с.
9. Михайлик, АО., Баженов, ЛВ., 2016. 'Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр.': монографія, Кам'янець–Подільський: *ТОВ «Друкарня «Рута»*, 286 с.
10. Морозова, АВ., 2009. 'Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.': монографія, Київ, 300 с.
11. 'Обзор Подольской губернии за 1885 год', 1886. Каменец–Подольск: *Под. губ. стат. Комитет*, 124 с.
12. 'Обзор Подольской губернии за 1887 год', 1888. Каменец–Подольск, 144 с.
13. 'Обзор Подольской губернии за 1897 год', 1898. Каменец–Подольск, 171 с.
14. 'Обзор Подольской губернии за 1908 год', 1909. Каменец–Подольск, 160 с.
15. 'Обзор Подольской губернии за 1911 год', 1912. Каменец–Подольск, 171 с.
16. 'Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год', 1911. Каменец–Подольск, 218 с.
17. 'Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.', 1904, Т. XXX. Подольская губерния, 286 с.
18. Погребінська, ІМ., 1996. 'Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)', *Український історичний журнал*, №4, с.124–132.
19. 'Подольская губерния. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности', 1903. Санкт–Петербург: *Типогр. В. Кирибаума*, 601 с.
20. 'Подольские губернские ведомости', 1898, №62.
21. 'Полное собрание законов Российской империи', Том XLII, Отд. II, 1867, СПб., 1871, №45257.
22. 'Сборник сведений о Подольской губернии', Вып. I, 1880–1884, Каменец–Подольск, 215 с.
23. 'Сборник сведений о Подольской губернии', 1884. Каменец–Подольск', Вып. 3, 102 с.
24. 'Список фабрик и заводов Российской империи 1912 г.' Санкт–Петербург: *Типография Кирибаума*, 314 с.
25. 'Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы', 1969. Труды Подольского губернского статистического комитета, Каменец–Подольск: *Подольск. губ. стат. Комитет*, 282 с.
26. 'Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы', 1865. Сост. Л. Демьяненко, Каменец–Подольск, 68 с.
27. Хаеш, А., 1997. 'Летичев. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель', Иерусалим; Санкт–Петербург: *Эзро*, Вып. I: Подолия, с.118–119.
28. 'Центральний державний історичний архів України в м. Київ', Ф.442, Оп.534, Спр.282.
29. Там само, Ф.79, Оп.1, Спр.2.
6. Komarnic'kyj, OB., 2007. 'Istorija Ukrai'ny: materialy dlja pidgotovky do testuvannja (History of Ukraine: materials for preparation for testing)': Navchal'nyj posibnyk, Kam'janec'–Podil's'kyj: *PP Bujnyč'kyj O. A.*, 456 s.
7. Kononenko, VV., 2017. 'Jevrejs'ke naselennja Podillja (40–i rr. XX st. – pochatok XXI st.) (The Jewish population of Podillya (40s of the twentieth century – the beginning of the 21st century))': monografija, Vinnycja: *Nilan–LTD*, 370 s.
8. Malyj, VV., 2008. 'Etnosocial'ni procesy na Podilli u 1861–1914 rr. (Ethno-social processes in Podillia in 1861–1914)': navch. posib., Kam'janec'–Podil's'kyj: *Aksioma*, 280 s.
9. Myhajlyk, AO., Bazhenov, LV., 2016. 'Sil's'ke gospodarstvo, promyslovist' i torgivlja Pravoberezhnoi' Ukrai'ny v rynkovyh umovah 1861–1914 rr. (Agriculture, industry and trade of Right-Bank Ukraine in market conditions 1861–1914)': monografija, Kam'janec'–Podil's'kyj: *TOV «Drukarnja «Ruta»*, 286 s.
10. Morozova, AV., 2009. 'Jevrejs'ke naselennja Livoberezhnoi' Ukrai'ny v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. (The Jewish population of the Left-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)': monografija, Kyi'v, 300 s.
11. 'Obzor Podol'skoj gubernii za 1885 god (The review of Podolsk province for 1885)', 1886. Kameneč–Podol'sk: *Pod. губ. стат. Комитет*, 124 с.
12. 'Obzor Podol'skoj gubernii za 1887 god (The review of Podolsk province for 1887)', 1888. Kameneč–Podol'sk, 144 с.
13. 'Obzor Podol'skoj gubernii za 1897 god (The review of Podolsk province for 1897)', 1898. Kameneč–Podol'sk, 171 с.
14. 'Obzor Podol'skoj gubernii za 1908 god (The review of Podolsk province for 1908)', 1909. Kameneč–Podol'sk, 160 с.
15. 'Obzor Podol'skoj gubernii za 1911 god (The review of Podolsk province for 1911)', 1912. Kameneč–Podol'sk, 171 с.
16. 'Pamjatnaja knizhka Podol'skoj gubernii na 1911 god (The memorial book Podolsk province in 1911)', 1911. Kameneč–Podol'sk, 218 с.
17. 'Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g., (First General Census of the Russian Empire in 1897)' 1904, T. XXX. Podol'skaja gubernija, 286 s.
18. Pogrebins'ka, IM., 1996. 'Pravove ta ekonomichne stanovyshe jevrei'v v Ukrai'ni (kinec' XIX – pochatok XX st.) (Legal and economic situation of Jews in Ukraine (end of the XIX – beginning of the twentieth century))', *Ukrai'ns'kyj istoryčnyj žurnal*, №4, с.124–132.
19. 'Podol'skaja gubernija. Trudy mestnyh komitetov o nuždah sel'skohozjajstvennoj promyšlennosti (Podolsk province. Works of local committees on the needs of the agricultural industry)', 1903. Sankt–Peterburg: *Tipogr. V. Kirshbauma*, 601 s.
20. 'Podol'skie gubernskie vedomosti (Podolsk provincial Gazette)', 1898, №62.
21. 'Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (The complete collection of the laws of the Russian Empire)', Tom XLII, Otd. II, 1867, SPb., 1871, №45257.
22. 'Sbornik svedenij o Podol'skoj gubernii (Collection of information about the Podolsk province)', Vyp. I, 1880–1884, Kameneč–Podol'sk, 215 s.
23. 'Sbornik svedenij o Podol'skoj gubernii (Collection of information about the Podolsk province)', 1884. Kameneč–Podol'sk', Vip. 3, 102 s.
24. 'Sписок фабрик и заводов Российской империи 1912 г. (List of factories and plants of the Russian Empire in 1912)' Sankt–Peterburg: *Tipografija Kirshbauma*, 314 s.
25. 'Statisticheskie svedenija o Podol'skoj gubernii za 1865 i 1866 gody (Statistical information about the Podolsk province for 1865 and 1866)', 1969. Trudy Podol'skogo gubernskogo statističeskogo komiteta, Kameneč–Podol'sk: *Podol'sk. губ. стат. Комитет*, 282 s.
26. 'Statisticheskie svedenija o Podol'skoj gubernii za 1862, 1863 i 1864 gody (Statistical information about the Podolsk province for 1862, 1863 and 1864)', 1865. Sost. L. Dem'janenko, Kameneč–Podol'sk, 68 s.
27. Haesh, A., 1997. 'Letičev. 100 evrejskih mestechek Ukrainy: istoričeskij putevoditel' (Letičev. 100 Jewish towns of Ukraine: a historical guide)', Ierusalim; Sankt–Peterburg: *Jezro*, Vyp. I: Podolija, с.118–119.
28. 'Central'nyj deržavnyj istoryčnyj arhiv Ukrai'ny v m. Kyi'v (Central State Historical Archive of Ukraine in m. Kyiv)', F.442, Op.534, Spr.282.
29. Там само, F.79, Op.1, Spr.2.

References

1. Volovyk, VP., 2001. 'Social'no–ekonomichne stanovyshe Podillja naprykinci XIX – na pochatku XX st. (Socio-economic situation in Podillya in the late nineteenth and early twentieth centuries)', *Naukovi zapysky Vinnyč'kogo deržavnogo pedagogičnogo universytetu im. Myhajla Kocjubyn's'kogo. Serija: Istorija / za zag. red. P. S. Grygorchuka*, Vinnycja: *Vydav. viddil VDPU im. Myhajla Kocjubyn's'kogo*, Vyp. III, с.56–70.
2. Gorodec'kyj, SI., 1929. 'Sil's'ke gospodarstvo Podillja pered svitovuju vijnou (Podillya agriculture before World War)', Vinnycja: *Kabinet vyuchuvannja Podillja*, 85 s.
3. 'Deržavnyj arhiv Vinnyč'koi' oblasti (State Archives of Vinnytsia Region)', F.286, Op. I, Spr.83.
4. Zadorozhnjuk, AB., Rejent, OP., 2008. 'Promyslove vyrobnytvo v mistah i mistechkah Podil's'koi' gubernii kincja XVIII – pochatku XX st. (Industrial production in cities and towns of the Podolsk province of the late XVIII – early XX centuries)': monografija, Kyi'v: *In–i istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny*, 270 s.
5. Ivashhenko, O., Polishhuk, Ju., 1998. 'Jevrei' Volyni (kinc' XVIII – pochatok XX st.) (Jews of Volhynia (the end of the 18th – the beginning of the twentieth century))': monografija, Zhytomyr: *«Volyn'»*, 191 s.